

СИСТЕМНІ ПРИНЦИПИ ТА ВЛАСТИВОСТІ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

У статті розкрито основні принципи та властивості сфери обслуговування населення з позицій системного підходу. Охарактеризовано суть системного підходу та його значення при вивченні сфери обслуговування. Проаналізовано основні її властивості: цілісність, керованість, функціональність, емерджентність, динамічність, складність, ієрархічність, властивість глобальної мети, еквіпотенційність, різноманітність, децентралізація, розвиток, взаємозалежність структури та зовнішнього середовища, єдність, зв'язність та модульність.

Ключові слова: системний підхід, властивості, принципи, соціогеосистема.

Актуальність теми. Погіршення економічної ситуації в Україні зумовило посилення інтересу органів державного управління всіх рівнів, політиків, науковців, економістів, географів, соціологів до соціальних та економічних проблем на регіональному рівні. Економічна криза призвела до помітного зниження рівня життя населення, одним із показників якого є сфера обслуговування. Існуючі наукові розробки щодо вивчення сфери обслуговування населення досить різні за підходами, рівнем охоплення складу сфери обслуговування, таксономічним рівнем досліджуваних територіальних одиниць тощо. Дослідницькі підходи, сформовані географічною наукою, визначають особливості вивчення сфери обслуговування як складової регіональної соціогеосистеми в аспекті територіальної і галузевої організації.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Системний підхід є одним із загальнонаукових підходів, який розглядає соціально-економічні комплекси як цілісні просторові об'єкти, яким є сфера обслуговування населення. Необхідність його використання зумовлюється потребами вдосконалення управління соціальними процесами, проведення ефективної соціально-економічної політики як на регіональному рівні, так і на національному.

Названий підхід використовують для системного аналізу та системного синтезу. Системний аналіз має на меті декомпозицію складної системи на підсистеми різних порядків. Це дослідження систем "згори вниз". Досліджує внутрішню будову та організацію системи, її структуру. Системний синтез досліджує системи "знизу вгору". Він спрямований на дослідження властивостей системи як цілого, зокрема її функцій [8, 110].

Формулювання мети і завдань дослідження. Існує багато визначень поняття "система", але всі вони констатують, що система – це взаємопов'язана множина елементів, яка утворює певну цілісність. Кожна система має свої властивості та відповідні характеристики. Сис-

темний підхід дає можливість дослідити структуру й розкрити цілісність системи за рахунок поєднання в собі аналізу, тобто вивчення структури системи і зв'язків між її елементами, та синтезу – виявлення механізмів цілісності системи. Системний підхід розглядає географічні об'єкти як складні системи. Його специфіка при дослідженні сфери обслуговування виявляється у тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення сфери послуг як складного об'єкта з певних підсистем (підгалузей). Особлива увага приділяється вивченню різних внутрішніх і зовнішніх зв'язків сфери послуг, а також процесу об'єднання підсистем (підгалузей) у цілісну систему. Саме системний підхід дає можливість здійснити повну типологію зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Методологічна специфіка системного підходу полягає у тому, що він спрямовується не лише на пізнання суті розвитку сфери обслуговування населення як системи, а й на розробку пріоритетних напрямів розвитку. Інтерпретація системних принципів та властивостей дає змогу на вищому рівні зрозуміти сферу обслуговування як систему, виявити суттєві особливості досліджуваної проблеми та врахувати найважливіші зв'язки системи. Цим властивостям і присвячена дана робота.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У системному вивченні сфери обслуговування населення велике значення мають роботи учених, які заклали основи географії обслуговування – праці С.О. Ковальова, В.В. Покшишевського та ін. [1; 3; 7]. Сферу обслуговування з позицій системного підходу розглядала Л.А. Меркушева [3]. Подальший розвиток системний підхід отримав у концепції соціогеосистеми [6], підсистемою якої є сфера обслуговування. О.І. Шаблій детально розглядає системний підхід, розуміючи його як вивчення географічних об'єктів, які трактуються як складні і (або) великі системи [10]. Про використання принципів і властивостей системного

підходу в наукових дослідженнях наголошувалося у багатьох роботах сучасних науковців [2; 4; 5; 8; 9 та ін.].

Виклад основного матеріалу. Концепція системності у суспільно-географічних дослідженнях отримала достатнє теоретичне обґрунтування. У перших дослідженнях сфера обслуговування уявлялася як набір, сума різних за своїм призначенням видів обслуговування, тобто не цілісною, а простою "сумативною" (Кибальчич, 1980) системою, у якій елементи або види обслуговування мало пов'язані між собою, виконують властиві тільки їм функції. За сучасними уявленнями сферу обслуговування можна вважати цілісною системою з притаманними їй властивостями, яка входить до складу соціогеосистеми (соціально-географічної системи), концепцію якої розроблено у працях Л.М. Немець. За її визначенням, *соціально-географічна система* розуміється як "гетерогенна система, що містить неоднакові за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, абіотичні та біогенні елементи (підсистеми), що взаємодіють через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі" [6, 154-155].

У цьому контексті сфера обслуговування – безумовне свідчення наявності у ній інтегруючої системної якості. Системність сфери обслуговування обумовлена її цільовою функцією – задовольняти різноманітні потреби людини, що утворюють складний функціональний комплекс, оскільки різноманітні потреби внутрішньо пов'язані між собою у єдину систему. Таким чином, будучи складовою частиною соціогеосистеми, сукупність різноманітних видів обслуговування являє собою органічну, цілеспрямовану систему, об'єднану необхідністю задовольняти суспільні, соціально-економічні та духовні потреби людини. Багато властивостей соціогеосистем визначаються саме соціальними підсистемами, тому з точки зору гносеології цей аспект є дуже важливим, бо обумовлює методологію дослідження соціогеосистем.

Проаналізувавши та узагальнивши наукові праці, було виділено основні системні принципи та властивості сфери обслуговування.

Важливою системоутворюючою властивістю сфери обслуговування є *цілісність*, тобто єдність частин, їх взаємозв'язок, взаємодія і взаємообумовленість – якою б не була природа послуг, вони утворюють органічну єдність, обумовлену метою їх функціонування. Між компонентами такої цілісної системи є матері-

альний, енергетичний та інформаційний обмін, за допомогою якого вони об'єднуються у єдине ціле. Ефективний розвиток певного виду послуг можливий тільки у сукупності з іншими, оскільки немає послуг головних і другорядних, всі вони важливі для розвитку людського суспільства. У цьому – ознака їх органічної цілісності, прояв їх системоутворюючих зв'язків. Крім того, між елементами сфери обслуговування постійно відбувається взаємозближення і утворення нових взаємозв'язків. Для підсистем сфери обслуговування характерний процес об'єднання будь-яких елементів (частин) в одне ціле, а це вже свідчить про властивість *інтеграції*.

Властивість глобальної мети – суть її полягає у тому, що функціонування і розвиток сфери обслуговування та її складових, а також їхнє дослідження потрібно спрямовувати на досягнення певної глобальної мети. В контексті дослідження рівня розвитку сфери обслуговування регіону цю властивість можна інтерпретувати як життєдіяльність і розвиток сфери послуг у цілому як системи, так і окремих підгалузей (підсистем), спрямованих на покращення її кількісних та якісних характеристик.

Іншою властивістю, якою володіє сфера послуг, є *функціональність*. Вона передбачає, що структура сфери послуг зумовлюється її функціями, тобто досліджувати її доцільно з урахуванням цих функцій та їхньої зміни. Саме склад і структура сфери обслуговування населення визначаються функціями, які виконує кожна підсистема у суспільному житті. Для виконання цих функцій сфера обслуговування набуває відповідних властивостей, параметрів та характеристик, а зміна функцій призводить до трансформації її структури.

Властивість єдності, зв'язності та модульності передбачає, що сфера обслуговування розглядається "ззовні" як єдине ціле (*властивість єдності*). Дослідження повинно охоплювати окремі взаємодіючі складові системи (*принцип зв'язності*), а також вивчати крім них "входи" та "виходи" системи, абстрагуючись від її деталізації (*принцип модульності*). При дослідженні сфери обслуговування регіону ці властивості застосовуються у такому контексті: вивчення сфери послуг регіону як складної великої системи, як єдиного цілого доповнюється дослідженням окремих взаємодіючих підсистем та вивченням факторів та умов функціонування сфери обслуговування, їх впливом на рівень її розвитку в регіоні.

Однією з важливих властивостей сфери

обслуговування є взаємозалежність структури та зовнішнього середовища. Сфера обслуговування виявляє свої властивості в процесі взаємодії із зовнішнім середовищем, при цьому вона є активним компонентом цієї взаємодії. Зовнішнє середовище містить всі необхідні умови для її існування та розвитку. Воно складається з багатьох природних, економічних, соціальних, політичних, інформаційних та інших факторів, які впливають на сферу обслуговування та самі певним чином перебувають під її впливом.

В основі принципу розвитку лежить здатність системи до вдосконалення за умови збереження певних якісних властивостей. Розвиток сфери обслуговування у певному регіоні, або в цілому в країні зумовлений якісними і кількісними змінами її параметрів, тобто зміни її стану, що є суттю розвитку.

Для дослідження сфери послуг можна адаптувати принцип децентралізації, який передбачає наявність компромісу між реакцією системи як єдиного цілого на зовнішні впливи та здатністю реагувати на дію зовнішнього середовища окремими своїми підсистемами. Великі системи неспроможні швидко реагувати та пристосовуватися до зміни зовнішніх і внутрішніх умов, оскільки мають високий рівень централізації. Для систем з високим ступенем децентралізації необхідно створювати дієвий і стабільний механізм, який дає змогу регулювати поведінку підсистем. З цього випливає, що під впливом економічних, соціальних, екологічних, політичних та інших чинників відбуваються відповідні зміни як у підсистемах сфери послуг, так і у системі в цілому. Тому, заходи щодо подальшого вдосконалення та розробки пріоритетних шляхів розвитку варто спрямовувати як на всю систему, так і на її складові.

Сфера обслуговування характеризується *керованістю*. У цілому процес управління має стохастичний характер. Наслідком цього є динамічна рівновага підсистем, хоча цей стан може порушуватись у результаті асинхронного розвитку деяких видів обслуговування чи діалектичного протиріччя між попитом на послуги та їх пропозицією. У складних соціальних підсистемах спостерігаються дві взаємопов'язані тенденції – дезорганізація і організація, які постійно знаходяться у динамічній рівновазі. Саме цей чинник спричиняє флуктуації у розвитку підсистем обслуговування – нестабільність, диспропорції, нерівномірність розвитку тощо. Якщо до цього додати нерівномірний

територіальний розподіл вказаних тенденцій, то стає зрозумілим, що територіальний аналіз є обов'язковою умовою дослідження названих підсистем, а управління ними з урахуванням можливостей і потенціалу саморозвитку повинно мати стабілізуючий напрямок.

Складність сфери обслуговування проявляється у її подільності на відносно самостійні функціональні підсистеми, а останні – на елементи, тобто заклади та інші об'єкти інфраструктури обслуговування. Також складність СОН проявляється і в її ієрархії, яка знаходиться у супідрядності з ієрархією систем розселення і виробництва.

Ієрархічність сфери обслуговування полягає у виявленні ієрархічних зв'язків, цілей. Дослідження повинно розпочинатись з вищих рівнів ієрархії, важливо чітко встановити, в якій послідовності будуть розглядатися компоненти системи, напрямок і ступінь конкретизації уявлень, а також виявлення ієрархічних зв'язків між окремими підсистемами сфери обслуговування, явищами та процесами. Принципи різноманітної організації закладені у структурі більшості підсистем (видів) обслуговування, але найбільш чітко вони проявляються в організації мережі лікувальних установ, освітніх закладів та підприємств торгівлі. Взагалі кожна соціальна система (підсистема) є багато-рівневою і має складну ієрархічну структуру, що обумовлює відповідну ієрархічність соціо-геосистем. При цьому соціальна ієрархія по-єднуючись з ієрархією, обумовленою структурою природних підсистем, надає сфері послуг у цілому дуже складної ієрархічної структури. На кожному її рівні існують відповідні системи потреб, які генерують ієрархічні системи цілей і т.д. Крім цього, протиріччя потреб одного рівня можуть мати регіональний характер, тому у дослідженні підсистем обслуговування повинні бути просторові аспекти.

Різноманітність сфери послуг визначається складом і характером видів обслуговування. Останні обумовлені різноманітністю циклів життєдіяльності людини і потреб, що впливають з цього, на задоволення яких спрямована система обслуговування. При цьому у сфері послуг, не зважаючи на її різноманітність, не може бути різкої межі між її підсистемами.

Суть *емерджентності* полягає у тому, що властивості сфери обслуговування у цілому відрізняються від властивостей її окремих елементів, хоча й детермінуються цими властивостями. Взаємозв'язок, взаємодія, субординація,

функціонування дискретних частин – установ, видів та підвидів обслуговування в інтегрованому вигляді утворюють нову якість з множиною зв'язків і відношень, що з одного боку інтегрують у єдине ціле елементи системи, а з іншого – забезпечують комунікацію системи із зовнішніми умовами, надходження до неї необхідних для її функціонування речовини, енергії та інформації. Це свідчить про те, що сфера обслуговування має нові якості, яких не мають окремі підсистеми (підгалузі).

Для сфери обслуговування характерна така системна властивість, як *еквіпотенційність* – властивість системи, при якій кожний об'єкт можна розглядати як систему, що складена певною множиною елементів, або ж є одним із елементів більшої системи (надсистеми). Сфера обслуговування населення розглядається як окрема геосистема, складена певною множиною елементів і в той же час як один із складових елементів більш загальної геосистеми. Наприклад, сфера обслуговування регіону у якості надсистем має обласну соціально-економічну (інтегральну) надсистему і загальнодержавну соціальну сферу.

Крім того, сфера послуг володіє *динамічністю*, яка визначається кількісними і якісними змінами її параметрів, а також змінами внутрішньої організації її підсистем і елементів

у просторі й часі. При цьому елементи і підсистеми сфери послуг характеризуються різним "ступенем динамізму", особливо у перехідний етап розвитку суспільства.

Висновок. Таким чином, проаналізувавши та узагальнивши системні принципи та властивості сфери послуг, можна зробити висновок, що застосування системного підходу при вивченні сфери обслуговування населення є одним з головних наукових напрямів географічного дослідження, оскільки вона є складною поліструктурною системою з окремими не замінюючими один одного елементами (установами) обслуговування. При цьому кожна установа має власне цільове призначення – задовольняти певну потребу населення, яке проживає у зоні його обслуговування (частина населеного пункту, поселення у цілому чи група населених пунктів), утворюючи територіальну систему обслуговування населення. Основна її функція полягає у створенні сприятливих умов для побуту людини чи територіальної спільноти людей, всебічному розвитку людини та людського потенціалу і забезпеченні оптимальних умов для відтворення населення. Тому географічне дослідження сфери обслуговування з позицій системного підходу є найбільш прийнятним для її всебічного аналізу, встановлення закономірностей розвитку тощо.

Література:

1. Ковалев С. А. О географическом изучении сферы обслуживания / С. А. Ковалев // Вестник МГУ. Сер. География. – 1973. – № 6. – С. 3-12.
2. Кустовська О. В. Демографічний розвиток регіону (статистичний аналіз і моделювання) / Олена Василівна Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 326 с.
3. Меркушева Л. А. Системный подход к изучению географии социальной инфраструктуры / Л. А. Меркушева // Проблемы географии сферы обслуживания. – М. : МФГО СССР, 1974. – С. 60–62.
4. Немец К. А. О системном подходе в управлении геопроцесом / К. А. Немец // Экологическое образование и его роль в обеспечении устойчивого развития Крыма : матер. науч.-практ. конф. – Симферополь, 1996. – С. 32–39.
5. Немец Л. М. Про ієрархічність структури соціально-географічного процесу / Л. М. Немец // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 43. – С. 46–48.
6. Немец Л. Н. Устойчивое развитие : социально-географические аспекты (на примере Украины) / Людмила Николаевна Немец. – Х. : Факт, 2003. – 384 с.
7. Покишиевский В. В. География обслуживания, ее предмет, содержание и место среди экономико-географических дисциплин / В. В. Покишиевский // Вопросы географии. – 1972. – № 91. – С. 6–26.
8. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики : [навчальний посібник] / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
9. Старіш О. Г. Ситемологія : [підручник] / О. Г. Старіш. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 323 с.
10. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : [підручник] / Олег Іванович Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

Резюме:

Корнус О. СИСТЕМНЫЕ ПРИНЦИПЫ И СВОЙСТВА СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ.

В статье раскрыты основные принципы и свойства сферы обслуживания населения с позиций системного подхода. Охарактеризованы сущность системного подхода и его значение при изучении сферы обслуживания. Проанализированы основные ее свойства: целостность, управляемость, функциональность, эмерджентность, динамичность, сложность, иерархичность, свойство глобальной цели, эквипотенциальность, разнообразие, децентрализация, развитие, взаимозависимость структуры и внешней среды, единство, связность и модульность.

Ключевые слова: системный подход, свойства, принципы, социogeосистема.

Summary:

Kornus O. THE SYSTEM PRINCIPLES AND PROPERTIES OF THE POPULATIONS SERVICE SECTOR.

In the article the basic principles and properties of the service sector of the population with the system approach. Characterized the nature of the systems approach and its importance in the study of the service sector. Analyzed its main characteristics: integrity, manageability, functionality, emergence, dynamics, complexity, hierarchy, property of global target, equipotentiality, diversity, decentralization, development, interdependence the structure and the environment, unity, coherence, and modularity.

Key words: systematic approach, properties, principles, sotsiogeosistema.

Рецензент: проф. Брич В.Я.

Надійшла 04.03.2012р.
